

OLULISI ASPEKTE TEKSTITÜÜBIVÕRDLUSES

Heidi Meier

Tallinna Pedagoogikaülikool

Sissejuhatuseks

Artikli aluseks on uurimus, kus võrreldakse esseid ja novelle muude tekstidega, püüdes määratleda nimetatute lingvistilisi tunnuseid. Määratlemise juures on oluline selgitada, milliseid tekstiliigitusi on otstarbekas aluseks võtta. Käesolev artikkel käsitleb liigitusvõimalusi ja nende otstarbekust eelkõige tekstide võrdlemisest lähtudes ja pidades silmas, et võrdluse keskmes on essee ja novell oma võimalike tunnustega. Olgu mainitud, et liigitusaluse otsingu juures on suurema tähelepanu all essee määratlemine, sest novelli määratlemine ei tekita sellisel hulgal küsimusi.

Taustuurimuses on olulisel kohal tekstide mehhaaniliselt fikseeritavate tunnuste võrdlus. Selleks loodud tekstikorpus (umbkaudne maht koos võrdlusmaterjaliga 1 072 000 sõnet) koosneb esseede ja novellide kogumist ning võrdlusmaterjalist. Viimase allikas on valik TÜ kirjakeele korpuse 1980ndate aastate tekste.

Kui uurida tekstide võrdlust võimaldavat tunnusekogumit, nagu lause pikkus, sõne pikkus, võõrsõnade sagedus, kõige sagedasemad sõned, sidendite sagedus seose tüübi järgi, asesõnade sagedus (sh eraldi isikuliste asesõnade sagedus) jms, näeme, kuhu paigutuvad tekstide hulgas essee ja novell.

Tähtis on võrdlusmaterjali mitmekesisus. See lubab näha, kas näiteks essee vastavad tunnused on omased essežanrile või argumenteerivat laadi tekstidele või kõigile tarbetekstidele¹ üldisemalt. Kui kõrvutada esseid mitmesuguste tarbetekstidega – nt ajakirjand-

¹ Tarbetekstina mõistetakse artiklis igasugust teksti, millel on pragmaatiline funktsioon – teisisõnu, mis ei ole kunstitekst ehk puht esteetilise funktsiooni kandja.

us- või teadustekstidega –, saab leida essee eritunnused. Kui kõrvutamiseks on ka ilukirjandustekste, siis täpsustuvad tulemused, eriti kui ilukirjanduslik võrdlusmaterjal on mitmekülgsem: nt novellide kogum, millele lisandub ilukirjandustekstide žanriliselt määratlemata kogum jne.

Võrdluseks võetud ilukirjandustekstid aitavad omakorda näha, millised novelli tunnused on žanriomased, millised hõlmavad kogu ilukirjandust kui kunstitekstide kättesaadavaimat valikut. Ilukirjanduskorpus on oluline ka essee üldise määratlemise seisukohalt, sest esseele tarbetekstina on omistatud ilukirjandusteksti tunnuseid ning neid on osutanud ka autori esialgne võrdlev-statistiline analüüs (Meier 2000). Muudest võrdlusalustest tekstikogumitest mainitagu biograafiaid, mida esseega seob subjektiivsus, ja teadustekste, mille hulka essee sageli liigitatakse (nt Hennoste 1999: 45). Ajakirjandus-, populaarteaduslikud, entsüklopeedilised tekstid ja dokumendid on hõlmatud põhjusel, et vähendada autori eeltoodud sarnasushüpoteeside kaalu – subjektiivsuseks osutudes võiks need tulemusi varjutada.

Kogu uurimust artikkel ei tutvusta, vaid kasutab selle ükskuid elemente arutluse ilmestamiseks.

Teoreetilised lähtealused

Võttes teksti kui analüüsi põhiüksust, eeldame, et seda võib pidada autonoomseks, s.o üksuseks, millele on omane teatud ühtsus ja iseseisvus. See eeldus tuleneb osaliselt teksti mõistest, mida nähakse kommunikatsiooniprotsessi materiaalse väljendusena (nt de Beaugrande, Dressler 1981). Ülestähendusena on igal tekstil konkreetsed piirid (algus ja lõpp) ja iga tekst moodustab omaette terviku. Teksti käsitlemine uuritava üksusena eristab tekstilingvistilist perspektiivi teistest diskursuseuurimustest etnograafias, antropoloogias, sotsioloogias jne. Lõpuks on teksti kasutamine see, mis eristab diskursuseanalüüsi pragmaatikast. (Georgakopoulou, Goutsos 1997: 6-7)

Teksti struktuuri leidmist ei saa hoida lahus selle funktsioonide identifitseerimisest ja mõistmisest. See pidev tähendusega tegelemine toetub eeldusele, et inimesed ei loo tekste suvaliselt ja ilma eesmärgita, vaid neil on kindlad kavatsused midagi edasi anda ja eesmärgid saavutada.

Tekstilingvistika ülesandeks on välja selgitada iga keelekasutaja teadvuses olevate reeglite olemus ja mõjuala, uurida, kuidas mõju-

tavad tekstiloomeprotsessi kõneleja ja kuulaja staatus, aga samuti muud kommunikatsioonisituatsiooni komponendid; püüda selgitada tekstide liigendamise võimalusi; analüüsida tekstide tähenduse ja funktsiooni küsimusi jpm. (Valge 1976: 521)

A. Leontjev osutab, et teksti võib uurida ja kirjeldada kaheti: sidususe ja terviklikkuse seisukohalt. Esimene iseloomustab eelkõige teksti välist külge, vahendeid, mille abil lauseid tekstiks seotakse. Teine puudutab teksti sisulist korrastatust, eriti aga mehhanisme, mis võimaldavad kuulajal teksti põhjal rekonstrueerida selle tervikliku situatsiooni, mida kõneleja on püüdnud edasi anda. Kui tekstiteooria algul huvi esmajoones sidususest, siis hiljem asetatakse peardõhk teksti terviklikkuse uurimisele. Tekst kui diskursus pole lihtsalt lausete järjend, mis on väliselt sidusaks tekstiks vormitud, vaid ka semantiline ja kommunikatiivne tervik; ta ei haara ainult teksti ja selle sisu, vaid ka suhtlemiskonteksti, kõnelejat ja kuulajat koos nende kommunikatiivsete taotluste ja relevantsete teadmistega. (Õim 1981: 458-459)

Mõiste 'tekstitüüp'

Pealkirjas kasutatud sõna *tekstitüüp* ei ole mõeldud terminina, vaid hüpoteetilise ja määratlemata (üldkeeles tähistatud) uurimisobjektina üldse, teisisõnu: otsitakse vastust, mis tüüpi tekste on olemas. Kuidas need tüübid kui niisugused tegelikult liigenduvad, see ei ole uurimisel eeldus, vaid tulemus, mida saab ja tulebki suhestada eri autorite liigitustega ning ühtaegu eri alustelt lähtuvate liigitustega. Seetõttu on oluline käsitleda tekstide liigitusvõimalusi ning erineva sisu ja mahuga termineid, mida liigitamise juures kasutatakse.

K. Malmkjær defineerib tekstitüüpi järgmiselt: *Tekstitüübid on tekstide grupid, mis sisaldavad iseloomulikke tunnuseid ja vorme* (Malmkjær 1996: 469). Ka teised tunnustatud autorid on 'tekstitüüpi' kasutanud üldisemas tähenduses. M. A. K. Halliday (1993) nimetab kindlaks tekstitüübiks teadusteksti, aga mitte ainult. Van Dijk (1997: 7) kirjutab oma artiklis diskursusetüübist, viidates vestlustele, reklaamidele, luuletustele, ajaleheartiklitele. Seega kasutab ta diskursusetüüpi kompositsioonitüübi tähenduses. Van Dijki järgi määratleb tekst kui kirjalik diskursus suurema diskursusetüüpide rühma, mis sisaldab näiteks ajaleheudiseid, teaduslikke artikleid, romaane, õpikuid ja reklaame. Liigitamisel võime kasutada nii dis-

kursuse omadusi (nt kas diskursus on suuline või kirjalik) kui diskursusetüpoloogia kriteeriume. Nende omadustega määratletakse diskursusetüüpide kategooriad. Kriteeriumide kombinatsioon defineeritakse tavaliselt kui 'loomulikke' diskursusetüüpe või žanreid, s.o kui tüüpe, mida teavad ja kasutavad ka keelekasutajad: vestlused, ajalehekuulutused, luuletused, uudised vm. (Dijk 1997: 7)

Tekstide liigitamine žanriteks

Mõiste žanr on kasutusel eriti laialt, kuid käesolevas artiklis on silmas peetud žanrit kui kompositsioonitüüpi: traditsioonilistes kirjandusuurimustes tähendab žanr kirjandusliigiga hõlmatud kompositsioonitüüpi, kusjuures põhižanritena teatakse näiteks novelle, luulet, romaane ja näidendeid ning igal sellisel on omakorda alajaotus (kriminaalromaan, armastusromaan jne). Kuid see ei puuduta ainult kunstitekste, vaid ka tarbetekste. Selle žanrimõiste kasutamine ja tekstide liigitamine kompositsioonitüübi alusel näib otstarbekas, kui uuritakse terviktekste.

Žanri lingvistilised definitsioonid tuginevad vene kirjandusteoreetiku M. Bahtini (1987) kõnežanrite vaatlemisele interaktiivsete lausungite "suhteliselt püsiva tüübina" See laiendab žanri mõistet, haarates nii suulisi kui ka kirjalikke, nii igapäevaseid kui ka kirjandusžanreid. Nii on žanr muu hulgas selline kokkupuude suhtlustasandil nagu liha ostmine lihunikult või retsept ajakirjas, koosolek töökohas jpm. Teisal defineeritakse žanrit funktsionaalselt, lähtudes selle sotsiaalsest eesmärgist. Kummalgi lähenemisel võrdsustatakse žanr registriga hallidiaanlikus mõttes (vt nt Kerge 2000: 87–91). Seega on žanr moodus kasutada keelt, et täita kultuuri poolt kehtestatud ülesandeid, ja erinevate žanrite tekstid püüavad saavutada kultuuris erinevaid eesmärke (Eggins, Martin 1997: 235–236).

Žanr on põhiliselt klassifikatoorne mõiste, viidates kommunikatiivsete sündmuste klassile, mille osalistel on kindlad traditsioonide süsteemid, mida saab defineerida läbi formaalsete, funktsionaalsete ja kontekstuaalsete omaduste. Žanripiiri ei määra ainult vorm (leksikaalsed ja grammatilised mudelid) ning sisu (temaatika, kõneaine). Teda määravad ka sotsiaalsed ja kognitiivsed kriteeriumid, nagu normid, traditsioonid jms, ning meie ettekujutused ja ootused tekstipiiride kohta. Igal ühiskonnal on oma

žanrite süsteem, mis ei ole staatiline, vaid muutustele avatud. Kindlad žanrid muutuvad kindlas ühiskonnas järk-järgult vähem või rohkem populaarseks (Georgakopoulou, Goutsos 1997: 33).

Niisamasuguse lähenemise toob välja K. Kerge (2000: 89), kes osutab, et kuigi žanri mõiste on autoriti samastatud registriga, hõlmatakse sellest rääkides alati ka kompositsioon. R. Kasik (2000), M. Ehala (2000) jt räägivad kirjeldatava uurimuse žanrist terminiga *tekstiliik*. Kuivõrd aga käesolevas on hõlmatud ka üks ilukirjandusliku teksti liike, siis jäädakse termini žanr juurde.

Teksti laad, teksti retoorilised tüübid

Funktsiooni kui eeskjuu järgi, mis tekstil on kommunikatiivses interaktsioonis, määratletakse teksti üldine tüüp/sort ehk teksti laad. Tekstid liigitatakse laadilt narratiivseteks, argumenteerivateks ja deskriptiivseteks. Liigitus lähtub artiklis R. A. de Beaugrande'ist ja

W. U. Dresslerist (1981 nii inglise² kui ka saksa keeles³), kes toetuvad süsteemianalüüsi kirjandusele, käsitades süsteemina kommunikatsioonisüsteemi sõna avaras tähenduses, ning osutavad nii enese varasematele teostele kui ka nt W. Labovi ja J. Waletzky 1967. a arusaamadele (vt samas, sks: 190). Laadi semantilise alusena nähakse nn skeeme, mis on sellisena laenatud protseduraalsemantikast (vt ulatuslikke viiteid de Beaugrande, Dressler: 92–96). Käsitelu autorid kasutavad nii inglise kui ka saksa keeles terminit *Textsort*. Eesti keelne termin “teksti laad” pärineb Krista Kerge teksti lingvistilise analüüsi loengutest TPÜ-s.⁴

De Beaugrande'i, Dressleri (1981 ing: 184 jj; sks: 190 jj) järgi on tekstilaadidele omane järgnev:

Narratiiv (ing *narration*, sks *narrative Texte*): loo jutustamine/kirjutamine, koosneb reast sündmustest, mis on aset leidnud kind-

² Edaspidi ingliskeelsele viidates *ing*.

³ Edaspidi viidates *sks*.

⁴ Kerge on terminivalikut põhjendanud asjaoluga, et *laad* on *tüübi* ja *sordi* kõrval ainus tõlkevaste, mis ei sisalda automaatset viidet kompositsioonile, rõhutades seega kõige paremini teksti kvalitatiivseid tunnuseid, nagu liigitus neid silmas peab.

lal ajahetkel, esitades käsitlusi ja kavatsusi teatud kindlas järjестuses. Tähtsad mõistelised suhted on algpõhjus, alus, eesmärk, võimalikkus ja ajaline lähedus. Pindtekst peaks seetõttu olema subordinatsioonide ahel ja tal on üldine skeemi muster: sündmuse või olukorra-seisundi alistuvate järgnevuste muster, mille põhilised siduvad on põhjuslikkus ja ajaline järgnevus. Erinevalt freimi mustrist implitseerib skeem järjестuse, mis võimaldab püstitada hüpoteese selle kohta, mis tekstis järgnevalt toimuda võib (vt samas, sks: 95). Tekst on dünaamiline.

Deskriptioon (ing *description*, sks *deskriptive Texte*): selle esitamine, kuidas miski näib (lõhnab, maitseb jne). Kirjeldava teksti keskmes on objektid või situatsioonid. Olulised mõistesuhted on atribuudid ja seisundid, esindatus (representatiivsus) ja spetsifikatsioonid. Pindtekstil on üldine freimi ehk raamistav muster, mis muudab teksti staatiliseks. Sellises mustris koonduvad teadmised mingi keskse mõiste ümber. Raamistik annab arusaama, mis kõik põhimõtteliselt üldse kokku (nt sünnipäevapeo mõistesse) kuulub, kuid ei dikteeri, millises järjестuses asju tuleb teha või näha (vt samas, sks: 95).

Argumentatsioon (ing *argumentation*, sks *argumentative Texte*): argumentide, vaadete, teooriate toetamise või ümberlükkamise protsess. Selline tekst väärtustab ideid ja arusaamasid kui õigeid või valesid, positiivseid või negatiivseid. Mõistesuhted on tüüpiliselt põhjus/alus, tähtsus, tahe/soov, väärtus ja vastuolu. Pindtekst kasutab sageli teatud kohesiivseid vahendeid nagu kordus, parallelism ja parafras. Üldine muster on enim ümberveenmisplaan – selliste eelduste ja olukordade muster, mis juhivad kindla eesmärgini. Erinevalt skeemist on kõik elemendid põhjendatud selle järgi, et nad toovad eesmärgi lähemale (samam, sks: 95).

Tegelikus tekstis on samade autorite järgi võimalik eristada äärmisel juhul domineerivaid laade, mille järgi aktuaalsete tekstide range kategoriseerimine pole võimalik. Enamikus tekstides leiame eest segu kirjeldusest, jutustusest ja argumentatsioonist. Samal ajal esindab diaprospektori vm seadme kasutusõpetus jutustuse dünaamilist järjестust, kuid tema funktsioon on kirjeldada seadme või selle kasutaja toimimist. Nii on instruksioon üsna tüüpiline deskriptioon. Kirjanduslikud tekstid sisaldavad kirjelduse, jutustuse ja argumentatsiooni erinevaid vorme, nende alaliigina nähakse aga poeetilisi tekste, mille tunnuseid on muuhulgas

laadispetsiifiliste konventsioonide eiramine (vt nt Dressler 1981 sks: 189, 191-193).

On ka teistsuguselt aluselt lähtuvaid liigitusi. T. Hennoste (2000: 48–49) toob D. Biberile viidates välja teksti retoorilised tüübid nagu jutustus, kirjeldus, seletus, argumentatsioon, veenmine. Neid retoorikas välja toodud erinevaid ideede arendamise põhitüüpe (*methods of development*) ei pea Biber võrdseks. Nii ei moodusta kirjeldus üldjuhul teksti põhialust, vaid ainult osa tekstist. Argumentatsioon seostub aga tihedalt seletamise ja veenmisega. D. Biberi järgi on selgunud, et korpusetekstide olulisteks alusteks on seletus ja jutustus, mis moodustavad kontiinumi, ja neist eraldi seisev veenmine. Hennoste väidab (samas), et võiks piirduda kolmikjaotusega: jutustavad, seletavad ja veenvad tekstid.

See jaotusalus seostub T. Hennoste arvates (vt samas) küllalt tugevalt tekstide valdkonnaga. Nii kalduvad ilukirjandus-tekstid olema põhiloomult jutustavad ja teadustekstid seletavargumenteerivad jne. Kuid see vastavus ei ole ühene ning teksti retoorilised tüübid ei seostu valdkonnaga üksnes sõnavara kaudu. (Hennoste 2000: 48-49)

Kuivõrd Beaugrande'i, Dressleri käsitelu ei põhine korpuseuuringutel, ei tule seal eelviidatud Biberile tuginevast liigitusest omaette esile seletavad tekstid. Kirjeldava teksti juures kasutavad de Beaugrande ja Dressler siiski sõna *exposition*, viidates sellega laadilt kirjeldavatele osadele argumenteerivas tekstis. Kirjeldus peaks oma muustrilt seega seletusele sarnanema, Biberi liigitelu nn veenvad tekstid on kõnealuse liigituse argumenteerivatega sarnasel alusel. Kattub autorite arusaamine jutustavast laadist. Seega on Biberi retoorilistel tüüpidel ja Beaugrande'i–Dressleri tekstilaadidel küllalt suur kattuv ala. Põhierinevus on selles, et esimene liigitab tekste keelelise uurimuse alusel, teised aga uurivad keelt ette antud teadmismustrite-skeemide alusel. Siin järgitavat tekstilaadi käsitelu on põhjust arvestada seetõttu, et keelekasutuse eri valdkondi hõlmavaks tekstitüübiuuringuks puudub eesti keeles korpus.

Uurimuse seisukohalt on tekstide jaotus laadi järgi oluline, sest osa tekstide mehhaanilistest tunnustest on selgelt laadiomased. Teatud laadi pindtekst kasutab näiteks kindlaid kohesiivseid vahendeid. Uurimistulemuste järgi (Meier 2000 ja poolleiolev) kasutab põhiolemuselt narratiivne tekst – žanrivaatluses siis novell – näi-

teks selgelt rohkem isikulisi asesõnu (isikulist asesõna ta sõnena on uuritavas novellikogumis 2,1%, esseedes 0,67%, võrdlusmaterjali teadustekstides 0,26%, dokumentides 0,12%; isikulist asesõna sa novellides 0,71%, esseedes 0,12%, teadustekstides 0,03% ja see puudub dokumentides). Põhiolemuselt argumenteerivas tekstis on osalause vahel alistavaid sidesõnu tunduvalt rohkem kui rinnastavaid, samal ajal kui narratiivse teksti samas positsioonis on rinnastavaid ja alistavaid sidesõnu enam-vähem ühepalju.

Järnevalt käsitletakse mõningaid esseede ja novellide määratlemisel olulisi tekstide liigitusvõimalusi ning selgitatakse essee ja novelli määratlusi.

Liigitus kunstitekst – tarbetekst

Kunsti- ja tarbeteksti vastandab eesmärgistatus ja eesmärgistatuse puudumine.

Näiteks saab rääkida teadusteksti eesmärkidest. M. Hennoste (1999: 7–8) järgi on teadusteksti eesmärk edastada teadmisi. De Beaugrande'i, Dressleri (1981 sks: 192) järgi edastab teadmisi didaktiline tekst, kuna teadusteksti eesmärk on teatud valdkonna faktiliste teadmiste seisu uurida, laiendada ja selgitada, kusjuures tõestusena kasutatakse jälgimise tulemusi ja dokumente.

Kunstiteksti puhul ei saa rääkida nii selgest eesmärgistatusest.

Kunstitekst ei kajasta reaalselt maailma kindlal eesmärgil nagu muud tekstid, vaid loob neid maailmu oma eesmärkidel. (De Beaugrande, Dressler 1981 sks: 190 jj)

J. Undusk (1992) seab üheks vastandamise aluseks teksti taandatavuse. Tarbeteksti on tema arvates võimalik taandada suvalise väljendusvormini. Seega on igasugune n-ö puhast tarbeinfot edastav tekst – mille olemasolus tuleb kahelda – kokkuleppeliselt asendatav suvalise graafilise väljendusega (Undusk nimetab seda suvalist graafilist väljendust tuumsõnaks). Selle väite mõistmiseks sobib näiteks lekseemi ja tema definitsiooni (lause) vastavus, kuid sama illustreerivad näiteks õppe- ja teadustekstide pealkirjad võtmas kokku terve peatüki või raamatu sisu. Kunstitekst ei ole põhimõtteliselt taandatav. Ilukirjanduslik tekst ei ole Unduski järgi taandatav ühekski teiseks *keeleliseks* väljendusvormiks, ta on n-ö absoluutselt motiveeritud keelemärk.

Taandatavus kui puhta tarbeteksti omadus osutab sellele, et tarbe-eesmärgil kasutatavat keelt võib vaadelda kui oma loomult kokkuleppelist ja suvaliselt muudetavat, kunstikeelt aga kui selle vastandit. (Undusk 1992: 978-979)

Essee – kunsti- ja teadusteksti vahevorm

Vastandust kunstitekst–teadustekst on siinkohal oluliseks peetud seetõttu, et esseel kui ühel uurimisobjektidest on teadusteksti tunnuseid ja teda on liigitatudki teadustekstide hulka (vt allpool).

Vastandus kunstitekst–teadustekst sisaldub liigituses kunstitekst–tarbetekst, sest teadustekst kuulub tarbetekstide hulka. See on kirjandusteadlaste (nt Undkusk 1989) liigitus, mida lingvistid enamasti ei kasuta, kuid mis tugineb üsna levinud stereotüübile „kunst ja teadus kui vastandid“

Uurimistulemused näitavad, et nn mehhaaniliste tunnuste hulgast on raske leida selliseid esseedele ja laiemale teadustekstide kogumile omaseid ühiseid tunnuseid, mis ei viitaks argumenteerivale laadile. Küll aga on tunnuseid, mis esseedes palju varieeruvad. Nt võõrsõnu tunnustega nagu *g*, *b*, *d* sõna algul ja *f* sõnas on esseede kogumis 0,94%, võrdlusmaterjali esseedes ja biograafiates 2,86%, teadustekstides 3,88% (võrdluseks: ilukirjandustekstides 0,86%, novellide kogumis 0,53%). Pikki sõnesid (14 tähte või rohkem) on uuritavas esseede kogumis 0,84%, võrdlusmaterjali esseedes ja biograafiates 1,16%, teadustekstides 1,84% (võrdluseks: ilukirjandustekstides 0,57%, novellide kogumis 0,43%). Vähemalt nende tunnuste järgi on essee tarbetekstidest kõige ilukirjanduselähedasem.

M. Hennoste (1999: 45) järgi kuulub essee teadustekstide hulka. Kümnekond lehekülge hiljem (samal: 53) aga väidab viidatu: “Esseed võib käsitleda teadusliku uurimuse vastandina, sest see on autori isikupärasest vaatenurka esitav tekst nii sisus, vormis kui ka stiilis.”

Segadused on tihti tingitud sellest, et essee mõiste ei ole väga üheselt piiritletud. On esseid, mis on ilukirjanduslike sugemetega, ja on olemas ka teaduslik essee. Teaduslikkuse ja kirjanduslikkuse suhe jääb iga kord autori otsustada, sõltudes ainest, probleemist ja eesmärkidest (M. Hennoste 1999: 53).

Essee kohta määratleb oma tekstikäsitletus ka J. Undusk. Tema

ühaks lähtealuseks kunsti- ja teadusteksti tunnuste selgitamisel on teksti pidevustatus. Teadustekst teeb katse, kui kaugele on võimalik minna teksti aprioorsel, lugejakogemuseelsel pidevustamisel, ilma et ta kaotaks lõplikult oma tekstitunnused, st muutuks ebainformatiivseks; kunstitekst aga kombib teksti lugejast lähtuva pidevustamise piire, st katsetab, kui kaugele saab minna teksti keelelis-loogilise pidevuse lõdvendamisel, ilma et tekst laguneks. (Undusk 1989: 719)

Teadusteksti kõik implikatsioonid peavad olema kas varem teistes, eelnevates tekstides põhjendatud (st teaduse poolt suuremal-vähemal määral legaalseiks kuulutatud) või selles tekstis teaduslikult põhjendatuiks püüdlema. Iga implikatsiooni olemasolu just teatavas teadustekstis semantilise ahela just teataval kohal peab olema määratud arvul viisidel põhjendatav. (Undusk 1985: 514-515) Niisiis on teadusteksti erilisi tunnuseid pidevustava funktsiooniga viitamine (tugevad intertekstuaalsed seosed).

Kunstitekstiga on vastupidi, ühegi implikatsiooni olemasolu nimelt selles tekstis ja nimelt sellel kohal süntaktilis-semantilises ahelas pole iial piisavalt põhjendatud ega põhjendatavgi.

Kui kaob lugeja võime teksti kas teaduslikult või esteetiliselt pidevustada, muutub tekst talle arusaamatuks, põhjendamatuks. Teisiti öeldes: kui tekstis on liiga palju lünki, ei suuda lugeja teksti pidevustada ja seetõttu jääb tekst talle põhjendamatuks. (Undusk 1985: 514-517)

Siit kasvab välja ka eelnimetatud M. Hennoste "segaduse" põhjus. Unduski (1989) järgi on essee kunsti- ja teadusteksti vahetav vorm. Nii argi- kui ka filosoofiline tekst ühendavad eneses esteetilise ja teadusliku pidevuse põhimõtted, kuid filosoofiline tekst teeb seda väljapeetult "suures stiilis" Teadust ja kunsti tasakaalustav kõrgtekst võiks olla filosoofiline traktaat, tema juba argiteadvuslikum rööbiktekst on essee.

Teaduslike tekstide hulka liigitamisel on probleeme isegi humanitaarteaduslike tekstidega. On igivana küsimus, et kui humanitaarteaduslik tekst tõepoolest on "humanitaarne", kas ta siis ongi enam teaduslik tekst või juba teaduse ja kunsti vahekihti kuuluv. Kuivõrd humanitaarteooria üldse on veel teadus ja kuivõrd "lihtsalt" keelefilosoofia, ajaloo- ja filosoofia jne? (Undusk 1989: 721)

Ka R. Neithal (1999: 44) määratleb: essee on avatud ja paindlik vorm, mis sobib paremini isiklike muljete ja arvamuste kui rangelt

teaduslike teemade esitamiseks. Esseistlikku stiili iseloomustavad rõhutatud subjektiivsus, süstemaatilise ammendava käsitluse vältimine, kujundlik väljenduslaad, vaimukus ja aforistlikkus.

Novell – tüüpiline kirjanduslik narratiiv

Novelli määratlemine lihtsalt ilukirjandustekstina jääb uurimuse seisukohalt liiga üldiseks, sest ilukirjandusliku teksti struktuuri-nähtuste üldistav kirjeldamine on keerukas: kirjandusliikidel (luulel, proosal, draamal) ja nende žanritel on erinev iseloom ja omad väljendusvahendid. Ilukirjanduslikes tekstides ei pruugi tegelased, süžee ja keskkond olla võrdselt tähtsad. Olenevalt kirjandusliigist ja -žanrist on seal esil üks või teine struktuurikomponent ning teksti laad muutub rohkem arutlevaks, jutustavaks või kirjeldavaks. (M. Hennoste 1999: 68)

Ilukirjanduslikus proosas on süžeel keskne koht. Seal järgib süžee tavaliselt aja ja sündmuste kulgu vastavalt autori taatele ja loogikale. Valdav on jutustamine. Proosa- ja draamakirjanduses on tegelased peamised süžee kandjad (samas: 68–69). Sündmustik on keskne, aga enamasti kirjeldatakse ka keskkonda, kus tegevus toimub.

R. Neithal (1999: 105) määratleb novelli järgmiselt: novell on lühike proosajutustus ühe süžeeleini ja ühe teema või konflikti ümber keskendatud väheste tegelastega. Seega on novelli võimalik iseloomustada narratiivse teksti tunnuste abil. Ometi tuleb arvestada ka sellega, et novelli mõiste on ajas muutunud/laienenud (Neithal 1999: 105–106). 19. saj lõpul tekkis traditsioonilise novelli kõrvale tõehhovlik ehk avatud novell, milles süžeearendus ei pruugi viia puänteeritud lõpuni ja sündmused võivad koguni puududa. Pärast II maailmasõda on novellivorm muutunud veelgi avatumaks, novellides esineb argipäevast dialoogi, kõnekeelt, sise-monoloogit. Oluliseks võtteks on montaaž, fragmentaarsus. Tüüpiliselt on novell siiski kirjanduslik narratiiv.

Kui keeleteaduses räägitakse narratiivi ülesehitusest, siis räägitakse tavaliselt W. Labovi ja J. Waletzky narratiivi makrostruktuuri mudelist (Lindström 2000: 191), mida taustal on arvestanud ka de Beaugrande ja Dressler (1981; vt eespool).

W. Labovi ja J. Waletzky struktuuriskeemi tuumaks on jutustava ja vaba lausetüübi eristamine. Narratiiv koosneb jutustavatest

ja vabadest lausetest. Jutustavad laused kannavad edasi loo tegevust ja nende ümberpaiknemisega muutub ka lugu (Annus 1997: 362). L. Lindström (2000) kasutab jutustavate lausete kohta terminit *narratiivilause*. Kuivõrd termin ei hõlma kõiki jutustuse lauseid, siis pean traditsiooni järgides otstarbekaks kasutada terminit *jutustav lause*.

Nigel Fabb selgitab kahe eelmainitud lausetüübi erinevust: esimene edastab seda, mis juhtub, teine seda, mis on. Jutustavad laused on dünaamilised, vabad laused aga staatilised (Annus 1997: 362).

Jutustavaid lauseid seovad omavahel ajalised seosed. Seoseid ei pruugi eksplitseerida, kuid sidujaks võivad olla konjunktiivid *ja, siis* vm ajalisele järgnevusele viitavad keelelised vahendid (vt ka selle skeemi mustrit kirjeldust teksti laadi mõiste juures eespool). Vabad laused seevastu võivad tekstis vabalt liikuda ilma sündmuste käiku mõjutamata. Ilukirjanduses on ka lauseid, mis ei kuulu jutustavasse ega vabasse lausetüüpi. Nendeks on laused, milles on jutustaja kommentaar. See lausetüüp paikneb lähedal vabadele lausetele. (Annus 1997: 362-363)

Kokkuvõte

Eelesitatud teoreetiline liigitelu on esseid ja novelle muude tekstidega võrreldes ning nende mehhaaniliselt leitavaid tunnuseid uurides osutunud oluliseks.

Nii essee kui ka novelli võrdlemise puhul eristuvad tähtsad žanritunnused (nt kompositsioon), kuid tunnuste erinevus sõltub olulisel määral teksti laadist, mis on jälgitav ka mehhaaniliste tunnuste põhjal. Teisisõnu, osa teksti kirjeldatud liikide tunnustest on laadiomased: essee on näiteks põhiolemuselt argumenteeriv tekst, novell aga narratiiv, nagu võis ka oletada.

Oluline on jälgida teksti paiknemist skaalal kunstitekst-tarbetekst; essee puhul on ka mehhaaniliselt leitavate tunnuste põhjal jälgitav, et skaalal kunstitekst-teadustekst esineb ta tõepoolest vahevormina.

Nn mehhaaniliselt leitavate tunnuste analüüs kinnitab mitme teoorias levinud liigitusvõimaluse žanrilist tähtsust. Paraku jääb uurimuse enese tutvustamine tulevikku – see ei ole hetkel ka lõplik ning nii mõnd väikest näidet eespool kui ka väiteid kokkuvõttes tuleks võtta teksti illustratsioonina.

KIRJANDUS

- Annus, E. 1997.** Narratiivi staatilisest dünaamikast. – Keel ja Kirjandus 6, 361–369.
- Bahtin, M. 1987** Valitud töid. Tallinn.
- Beaugrande, R. A. de, W. U. Dressler 1981 ing,** Introduction to Text Linguistics. London and New York; **sks,** Einführung in die Textlinguistik. Tübingen.
- Dijk, T. A. van 1997.** The Study of Discourse. – Discourse as Structure and Process: Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction, vol 1. London, Thousand Oaks, New Delhi. 1–34.
- Eggs, S. , J. R. Martin 1997** Genres and Registers on Discourse. – Discourse as Structure and Process: Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction, vol 1. London, Thousand Oaks, New Delhi. 230–253.
- Ehala, M. 2000.** Kirjutamise kunst. Tallinn.
- Georgakopolou, A., D. Goutsos 1997.** Discourse Analysis: An Introduction. Edinburgh.
- Halliday, M. A. K. 1993.** Writing Science: Literacy and Discursive Power. London.
- Hennoste, M. 1999.** Tekstiõpetuse õpik keskkoolile. Tallinn.
- Hennoste, T. 2000.** Allkeeled. – T. Hennoste (toim.), Eesti keele allkeeled. (TÜ eesti keele õppetooli toimetised 16) Tartu. 9–56.
- Kasik, R. 2000.** Reklaamikeel tekstiliigina. – T. Hennoste (toim.), Eesti keele allkeeled. (TÜ eesti keele õppetooli toimetised 16) Tartu. 111–127.
- Kerge, K. 2000.** Kirjakeel ja igapäevakeel. – T. Hennoste (toim.), Eesti keele allkeeled. (TÜ eesti keele õppetooli toimetised 16) Tartu. 75–110.
- Lindström, L. 2000.** Narratiiv ja selle sõnajärg. – Keel ja Kirjandus 3, 190–200.
- Malmkjær, K. 1996.** Text linguistics. – The Linguistics Encyclopedia. London, New York. 461–471.
- Meier, H. 2000.** Kunsti- ja tarbeteksti võrdlev analüüs Mati Undi näitel (bakalaureusetöö; käsikiri TPÜ eesti keele õppetoolis).
- Neithal, R. 1999.** Mis on mis kirjanduses. Tallinn.
- Undusk, J. 1985.** Tüpoloogia. Keel. Metastilistilised tüpoloogiad (I). – Keel ja Kirjandus 9, 513–523.

- Undusk, J. 1989.** Mõistmine kui pidevus. – Akadeemia 4, 711–731.
- Undusk, J. 1992.** Etüüdid tekstist. – Akadeemia 5, 974–1012.
- Valge, J. 1976.** Tutvustavaid märkmeid tekstiteooria kohta. – Keel ja Kirjandus 9, 518–527
- Õim, H. 1981.** Teoreetilise keeleteaduse vanast ja uuest paradig-
mast. – Keel ja Kirjandus 7, 385–391 ja 8, 456–464.